

Rzymski senat a wolność słowa

Roman Senate and Freedom of Speech

Streszczenie: Artykuł koncentruje się na zagadnieniu wolności słowa w odniesieniu do aktywności senatu rzymskiego podczas okresu klasycznego. To krótkie opracowanie analizuje rolę senatu w kontekście regulacji dotyczących pisemnego zniesławienia, ze szczególnym uwzględnieniem *senatus consulta* traktujących o anonimowych lub pisanych pod pseudonimem pismach, wydanych w pierwszych latach naszej ery. Uwzględniona została także tematyka stopniowego umniejszania republikańskiej wolności słowa w czasach pryncypatu i możliwy wpływ okoliczności politycznych na regulację dotyczącą czci obywateli rzymskich. W artykule sformułowany został postulat uznania, że wykształcił się nieformalny podział na oficjalną (zinstytucjonalizowaną) i nieoficjalną debatę publiczną, wykazujący odmienne podejście do wolności słowa i zniesławienia w ramach każdego z tych typów dyskusji.

Słowa kluczowe: rzymski senat, zniesławienie, wolność słowa.

Abstract: The article focuses on the issue of freedom of speech in the context of the Roman Senate's activity during classical period. This brief study takes into consideration the role of Senate in relation to regulations on written defamation, with special regard to *senatus consulta* concerning anonymous and pseudonymous writings dated to first years of the Christian Era. Some attention is also given to gradual depreciation of the republican freedom of speech during Principate and a possible influence of political circumstances on the regulation of honour of Roman citizens. It is also claimed that an informal division for official (institutional) and unofficial public debate was created, with different approach towards freedom of speech and defamation within each of these types of discussion.

Keywords: Roman Senate, defamation, freedom of speech.

Zagadnienie wolności słowa w starożytnym Rzymie od lat cieszy się zainteresowaniem przedstawicieli romanistyki prawniczej¹, budząc do dnia dzisiejszego

¹ Dotyczy to nie tylko zagadnienia wolności słowa jako takiego; tu zob. zwłaszcza: L. Robinson, *Freedom of Speech in the Roman Republic*, Baltimore 1940, zwłaszcza s. 55-84; J.M. Díaz de Valdés, *Freedom of Speech in Rome*, „Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 2009, vol. 31, s. 125-139; R.A. Bauman, *Human Rights in Ancient Rome*, London 2000, s. 101-108; ale w szczególności w aspekcie cenzury i palenia ksiąg, poza wskazanymi niżej, zob. zwłaszcza: C.A. Forbes, *Books for the Burning*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1936, vol. 67, s. 114-125; F.H. Cramer, *Bookburning and Censorship in Ancient Rome: A Chapter from the History of Freedom of Speech*, „Journal of the History of Ideas” 1945, vol. 6.2, s. 157-196; M.I. Finely, *Censorship in Classical Antiquity*, [w:] *idem, Democracy Ancient and Modern*, London 1985, s. 142-172; G.W. Clarke, *Books for the Burning*, „Prudentia” 1997, vol. 4.2, s. 67-83; J. Herrin, *Book Burning as Purification*, [w:] *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, eds. P. Rousseau, M. Papoutsakis, Farnham 2009,

liczne kontrowersje. Wydaje się, że głównym powodem, dla którego nadal istnieją wątpliwości co do zakresu i podejścia do tego zagadnienia przez samych Rzymian, jest niespójność źródeł, przy jednoczesnym braku wyróżnienia tak samego pojęcia, jak i odrębnej koncepcji „wolności słowa” jako takiej. To, co dziś definiujemy pod tym pojęciem, wpisywało się bowiem w szeroką koncepcję rzymskiej *libertas*, przynależną każdemu obywatelowi rzymskiemu².

Dla krótkiego naszkicowania zagadnienia, jako że tylko na takie pozwala rozmiar niniejszego opracowania, konieczne jest poczynienie przynajmniej dwóch wstępnych uwag. Pierwsza dotyczy ograniczenia zakresu artykułu do analizy wolności słowa w kontekście działalności senatu rzymskiego. Druga polega na tym, że rozważania swoje ograniczę jedynie do tych organów rzymskich, którym można przypisać walor instytucjonalnego „przedstawicielstwa”, jednocześnie zawężając ich krąg do tych, podczas posiedzeń których rzeczywiście odbywała się dyskusja³, pozwalająca wnioskować co do zakresu wolności słowa. Ciałem o takim charakterze był z pewnością senat rzymski⁴, zwłaszcza okresu republiki i wczesnego cesarstwa, podczas obrad którego wielokrotnie dochodziło do wystąpień, charakteryzujących się szerokim korzystaniem z *libertas* przy formułowaniu pełnych krytyki i zarzutów wypowiedzi. Obrady senatu jako areny tak batalii politycznych, jak i sądowych wydają się zatem właściwym wyborem w przypadku próby analizy zagadnienia wolności słowa w założonym aspekcie. Drugą kwestią, wymagającą krótkiego komentarza już na początku wywodu, jest wspomniana niespójność źródeł, z jednej strony poświadczających szeroką swobodę wypowiedzi, także jawnie szkalujących inne osoby, z drugiej – szereg regulacji i przedsięwzięć *ad hoc* mających temu przeciwdziałać. Oba aspekty znajdują swe odzwierciedlenie w przekazach historyków czy annalistów rzymskich⁵, a także mowach i pismach

s. 205-222; V. Rudich, *Navigating the Uncertain: Literature and Censorship in the Early Roman Empire*, „Arion” 2006, vol. 14, s. 7-28; D.C. Sarefield, *Bookburning in the Christian Roman Empire. Transforming a Pagan Rite of Purification*, [w:] *Violence in Late Antiquity*, eds. H.A. Drake, Aldershot 2006, s. 287-296; J.A. Howley, *Book-Burning and the Uses of Writing in Ancient Rome: Destructive Practice between Literature and Document*, „Journal of Roman Studies” 2017, vol. 107, s. 213-236.

² Zob. K.A. Raaflaub, *Aristocracy and Freedom of Speech in the Greco-Roman World*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004, s. 54; J.M. Díaz de Valdés, *op. cit.*, s. 127-128. Autor wskazuje jednak, że równie istotne było osadzenie *libertas* w kontekście koncepcji *res publica*. O związku tego aspektu *libertas* z *dignitas* i *auctoritas*, zob. z kolei K.A. Raaflaub, *op. cit.*, s. 57. O *libertas* w czasach Augusta, zob. też C. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 1950, s. 97-123.

³ Zob. np. J.M. Díaz de Valdés, *op. cit.*, s. 129-131, 134.

⁴ Tak też większość doktryny, zob. np. *ibidem*, s. 129-130. Zob. jednak K.A. Raaflaub, *op. cit.*, s. 54-55, który twierdzi, że senat rzymski nie znał wolnej dyskusji, a jedynie mocno sformalizowaną, z hierarchicznym porządkiem przemów i ograniczoną do najznamienitszych członków gremium.

⁵ Do wzbudzających najwięcej kontrowersji należą: Cassius Dio, *Historia Romana* 55,27,1-3 oraz 56,27,1; Suetonius, *Augustus* 55, a także Tacitus, *Annales* 1,72. Zob. także wskazane niżej informacje, dotyczące poszczególnych przypadków ograniczania wolności słowa. Dodatkowo szeroki przegląd źródeł w tym zakresie prezentuje F.H. Cramer, *Bookburning and Censorship in Ancient Rome: A Chapter from the History of Freedom of Speech*, „Journal of the History of Ideas” 1945, vol. 6.2, *passim*.

Cyceron⁶, zaś ten ostatni również w tekstach prawniczych⁷. Rozdźwięk między źródłami prowadzi do sprzecznych wniosków odnośnie do rzeczywistej skali dopuszczalnej wolności słowa oraz roli senatu rzymskiego dla jej funkcjonowania. Mimo braku wzmianek o ukaraniu za zbyt śmiało wypowiedzi podczas obrad senatu, zarówno wykonującego swe funkcje polityczne, jak i sędownicze, istnieje szereg przekazów potwierdzających zaangażowanie organu w cenzurę „zniesławiających” pism i ściganie ich autorów⁸. Senat jawi się zatem jednocześnie jako obrońca szerokiej wolności słowa i jej zagorzały przeciwnik. Dodatkowe wątpliwości budzi kwestia funkcjonowania ogólnych regulacji dotyczących zniesławień indywidualnych – tj. każdego obywatela rzymskiego – w odniesieniu do wypowiedzi podczas obrad senatu, które jawnie w nie godziły.

Zaczynając od ostatniej z podniesionych wątpliwości, mimo wskazanego rozdźwięku między źródłami, mało prawdopodobne jest, by formalnie funkcjonowały dwa niezależne od siebie reżimy odnoszące się do wygłaszania poglądów krytycznych w zinstytucjonalizowanej debacie politycznej i poza nią⁹. Źródła nie poświadczają tego typu ograniczeń regulacji pretorskich, chroniących dobre imię każdego obywatela, i nic nie wskazuje na to, by istniały odrębne zasady normujące kwestie ochrony czci w senacie. Z punktu widzenia deliktu *iniuria* zatem za wszelkie wypowiedzi, mające na celu umniejszenie czyjegoś poważania w społeczeństwie, także podczas debaty senackiej, pokrzywdzonemu przysługiwała skarga, a sprawy groziła grzywna. Źródła jednak milczą na temat procesów z tytułu zniesławienia w odniesieniu do obraz doznanych w takich okolicznościach, jednocześnie dobitnie potwierdzają szerokie stosowanie inwektyw, niewątpliwie zdalnych do

⁶ Na temat szerokiego stosowania inwektyw przez Cycerona, zob. zwłaszcza A. Corbeill, *Ciceronian Invective*, [w:] *Brill's Companion to Cicero: Oratory and Rhetoric*, ed. J.M. May, Leiden 2002, s. 197-217; M. Icks, E. Shiraev, *Character Assassination in Ancient Rome: Defamation in Cicero's First Catilinarian Oration from a Historical-Psychological Perspective*, „The Journal of Psychohistory” 2019, vol. 46.4, s. 270-289; V. Arena, *Roman Oratorical Invective*, [w:] *A Companion to Roman Rhetoric*, eds. W. Dominik, J. Hall, Maiden 2007, s. 149-60; L.A. Sussman, *Antony the meretrix audax: Cicero's Novel Invective in Philippic 2.44-46*, „Eranos” 1998, vol. 96, s. 114-28; C. Craig, *Audience Expectations, Invective, and Proof*, [w:] *Cicero the Advocate*, eds. J.G.F. Powell, J.J. Paterson, Oxford 2004, s. 187-213; *idem*, *Self-Restraint, Invective, and Credibility in Cicero's First Catilinarian Oration*, „American Journal of Philology” 2007, vol. 128, s. 335-339; C. Steel, *Name and Shame? Invective against Clodius and Others in the Post-Exile Speeches*, [w:] *Cicero on the Attack: Invective and Subversion in the Orations and Beyond*, ed. J. Booth, Swansea 2007, s. 105-128; J.G.F. Powell, *Invective and the Orator: Ciceronian Theory and Practice*, [w:] *Cicero on the Attack: Invective and Subversion in the Orations and Beyond*, ed. J. Booth, Swansea 2007, s. 1-24.

O Cyceronie jako celu inwektyw natomiast H. van der Blom, *Character Attack and Invective Speech in the Roman Republic: Cicero as Target*, [w:] *Character Assassination throughout the Ages*, eds. M. Icks, E. Shiraev, New York 2014, s. 37-57.

⁷ Na szczególną uwagę zasługują tu regulacje dotyczące zarówno deliktu *iniuria*, jak i *libelli famosi*. Zob. zwłaszcza D. 47,10 (*de iniuriis et famosis libellis*) oraz *Codex Theodosianus* 9,34 (*de famosis libellis*).

⁸ Zob. m.in. F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 171.

⁹ Podkreślenia wymaga, że podział na debatę zinstytucjonalizowaną i niezinstytucjonalizowaną wprowadził już J.M. Díaz de Valdés, *op. cit.*, s. 125-139.

pogorszenia opinii o obrażanej osobie¹⁰. Podkreślenia jednak wymaga, że mimo dość rozbudowanego korpusu tekstów prawniczych na temat ewolucji uregulowań dotyczących *iniuria* niewiele jest wzmianek o rzeczywistym stosowaniu prawa o zniesławieniach¹¹, co przy zakładanej dość powszechnie wrażliwości Rzymian w kwestii reputacji i dobrego imienia¹² nieco dziwi. Prowadzić to może do skrajnie różnych interpretacji o bądź to niewielkiej liczbie procesów zapoczątkowanych *actio iniuriarum*, bądź też ich powszedniości do tego stopnia, że kwestia ta nie została uznana za wystarczająco istotną dla przedstawienia w znanych nam przekazach, stanowiąc dość oczywisty dla ówczesnych „koloryt” społeczeństwa rzymskiego¹³. Brak wzmianek o procesach z tytułu zniesławienia w odniesieniu do przemówień podczas debaty, podobnie jak w odniesieniu do mów sądowych bądź niektórych okazji wojskowych, nie musi zatem wynikać z braku możliwości wniesienia skargi. Z drugiej jednak strony ataki na dobre imię innych obywateli miały często tak otwarty i bezpośredni charakter, że świadczyć to może o braku konieczności liczenia się z możliwymi następstwami skazania w procesie, bądź co bądź, infamującym. Skutek ten bowiem był, jak się wydaje, istotniejszy nawet od samej grzywny, zwłaszcza dla osób z kręgu senatorskiego¹⁴. Czy zatem rzymskie uregulowania, mające na celu ochronę czci obywateli, były w rzeczywistości martwym prawem? Czy wystarczało, by nie wymieniać imienia osoby, której reputacja mogła ulec umniejszeniu, by uniknąć jakiegokolwiek odpowiedzialności z tytułu zniesławienia?¹⁵ A może stopień wrażliwości Rzymian na obrazę czci był znacznie niższy,

¹⁰ O znaczeniu kreowania negatywnej fama, zob. zwłaszcza: F. Pina Polo, *Frigidus rumor: The Creation of a (Negative) Public Image in Rome*, [w:] *Private and Public Lies: The Discourse of Despotism and Deceit in the Ancient World*, eds. A.J. Turner, J.H. Kim On Chong-Gossard, F.J. Vervaeke, Leiden 2010, s. 75-90.

¹¹ Zob. M.C. Alexander, *Trials in the Late Roman Republic*, Toronto 1990, s. 127 oraz 162-163; S.G. Chrissanthos, *Freedom of Speech and the Roman Republican Army*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004, s. 346; J.M. Díaz de Valdés, *op. cit.*, s. 137.

¹² Zob. np. M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 167.

¹³ Zob. np. J.E. Lendon, *Roman Honor*, [w:] M. Peachin, *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford 2011, s. 387-388.

¹⁴ Na temat infamii zob. m.in. A.H.J. Greenidge, *Infamia – Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894, *passim*; E. Levy, *Zur infamie im römischen Strafrecht*, [w:] *Studi in onore di Salvatore Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*, t. 2, Palermo 1936, s. 77-100; L. Pommeray, *Études sur l'infamie en droit romain*, Paris 1937, *passim*; M. Kaser, *Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1956, vol. 73, s. 220-278; F. Camacho de los Ríos, *La infamia en el derecho romano*, Alicante 1997, *passim*.

¹⁵ Zob. na ten temat szeroko L. Robinson, *op. cit.*, *passim*; a także np. D. Nowicka, *Horacjańskie mala carmina a wolność słowa poety w prawie rzymskim*, „Studia Prawnicze KUL” 2014, nr 1, s. 135-151, ze wskazaną tam literaturą. Por. też S. Morton Braund, *Libertas or Licentia? Freedom and Criticism in Roman Satire*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004, s. 409-428.

Podkreślenia wymaga, że historia cenzury w odniesieniu do najznamienszych Rzymian sięga czasów Naeviusa. Na ten temat zob. zwłaszcza D.N. Sánchez Vendramini, *Naevius' Fehde mit Q. Caecilius Metellus*, „Mnemosyne” 2009, vol. 62, s. 471-476; B. Santalucia, *La carcerazione di Naevio*, [w:] *idem, Altri studi di diritto penale romano*, Milano 2009, s. 371-387; E. Flintoff, *Naevius and Roman Satire*, „Latomus” 1988, vol. 47.3, s. 593-603; T. Frank, *Naevius and Free Speech*, „The American

niż się współcześnie zakłada? Jakkolwiek przy obecnym stanie źródeł niemożliwe jest udzielenie odpowiedzi na te pytania, warto zastanowić się nad wskazanymi kwestiami właśnie w kontekście działalności senatu. To bowiem w drodze uchwały tego organu doszło do wprowadzenia możliwości ścigania sprawców pisemnej obrazy czci w trybie „upublicznionym”¹⁶. Jakkolwiek procedura ta była dostępna jako alternatywna dla, jak się wydaje, wszystkich przypadków pisemnych wypowiedzi zniesławiających, w kontekście przekazów z Digestów, wyeksponowaniu podlega nie tylko element braku imiennego wskazania osoby zniesławianej, który to zabieg miał skutecznie uniemożliwić wykazanie legitymacji biernej w procedurze prywatnoprosesowej, ale również autora paszkwilu, co już stanowi pewne *novum*, wskazujące na *ratio legis* przedsięwzięcia. Oczywiście można uznać, że interwencja senacka stanowiła po prostu reakcję na potrzebę społeczną i miała stanowić remedium w sytuacjach, w których pretorska *actio iniuriarum* nie zapewniała przeciętnemu obywatelowi wystarczającej ochrony¹⁷. Wiązałoby się to z przyjęciem, że skala indywidualnych, prywatnych zniesławień, dokonanych za pomocą pism pozbawionych imion, osiągnęła taki poziom, że zasługiwała na surową reakcję, stanowiącą wyłom w dotychczas prywatnoprawnej ochronie dobrego imienia. Wątpliwości w tej sytuacji budzi jednak nie tylko brak potwierdzenia takiego fenomenu w źródłach, lecz również samo prawdopodobieństwo rozpowszechnienia zjawiska w odniesieniu do „szarych obywateli”. Nie sposób bowiem nie wziąć pod uwagę trudu sporządzenia i rozpowszechnienia zniesławiających treści w formie pisemnej, co w przypadku zwykłych animozji prywatnych wydaje się przedsięwzięciem wymagającym wyjątkowego zaangażowania. W tym kontekście za prawdopodobne uznać należy, że za interwencją senacką, dotyczącą pism nieujawniających ich autora, stało coś więcej niż tylko chęć zapewnienia skuteczniejszej ochrony dobrego imienia obywateli. Dodatkowo warto podkreślić, że zarówno anonimowość, jak i sygnowanie zniesławiających treści pseudonimem wskazują na obawę przed konsekwencjami dla prawdziwego autora, co, w kontekście wcześniej poczynionych uwag na temat prostego sposobu uniknięcia odpowiedzialności przez niewskazanie pokrzywdzonego imiennie, a także przy założeniu mniejszego zaangażowania Rzymian w procesy z tytułu *iniuria*, niż się zazwyczaj zakłada, sugerować może oczekiwanie przez autorów surowszych niż przewidziane w prawie pretorskim konsekwencji ich wypowiedzi. Potwierdzać to mogą przypadki pseudonimowego

Journal of Philology” 1927, vol. 48.2, s. 105-110; W. Kroll, *Der Tod des Naevius*, „Hermes” 1931, vol. 66.1, s. 469-472; H.B. Mattingly, *Naevius and the Metelli*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 1960, vol. 9.4, s. 414-439; A.A. Stambusky, *Roman Comedy on Trial in the Republic: The Case of Censorship against Gnaeus Naevius the Playwright*, „Educational Theatre Journal” 1977, vol. 29.1, s. 29-36.

¹⁶ Na temat wątpliwości co do publicznego lub mieszanego trybu postępowania, zob. D. Nowicka, *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013, s. 250-278, z podaną tam literaturą.

¹⁷ Na temat zagadnienia karania pism zniesławiających w zakresie deliktu *iniuria*, zob. zwłaszcza R.E. Smith, *The Law of Libel at Rome*, „The Classical Quarterly. New Series” 1951, vol. 1.3/4, s. 169-179; G. Mucciaccia, *In tema di repressione delle opere infamanti*, [w:] *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, t. 5, Milano 1984, s. 61-78; *idem*, *Libri ad infamiam e Lex Cornelia de iniuriis*, „Index” 1998, vol. 26, s. 149-168.

tworzenia utworów o treści, która mogła na prawdziwego autora sprowadzić poważne konsekwencje¹⁸. Podążając za tą linią rozumowania, przyjąć by należało, że pisma, które w rzeczywistości sprowokowały interwencję senacką, dotyczyły reputacji osób nieprzypadkowych, prawdopodobnie oprócz samego *princepsa*, także powszechnie znanych i znaczących obywateli, biorących czynny udział w polityce¹⁹. Tym samym obraza ich czci mogłaby pociągać za sobą zagrożenie dla dobra, bezpieczeństwa czy porządku publicznego, czy też po prostu ówczesnego *status quo*²⁰. Podważenie ich reputacji na forum publicznym skutkowało by bowiem mogło narastającym niezadowoleniem społecznym, mogącym stanowić doskonałą pożywkę dla zamieszek, spisków czy buntu²¹. Wydaje się, że na skutek wcześniejszych doświadczeń senat docenił zagrożenie, jakie niesie za sobą wzbudzanie lub zwiększanie²² społecznego niezadowolenia za pośrednictwem pism, jednocześnie tworząc trwały i formalnie całkowicie oderwany od kwestii politycznych środek, za pomocą którego każdy obywatel znieśliwiony pismem anonimowym uprawniony był do zainicjowania nowej procedury. Interpretacja taka mogłaby znajdować potwierdzenie także w kontekście znanych przypadków palenia ksiąg²³, mogących stanowić

¹⁸ Zob. F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 169.

¹⁹ Co już kwalifikowane było jako naruszenie *maiestas* – D. Kapust, *The Case of Cremutius Cordus: Tacitus on Censorship and Writing under Despotic Rulers*, [w:] *Censorship Moments: reading texts in the history of censorship and freedom of expression*, ed. G. Kemp, London-New Delhi-New York-Sydney 2015, s. 19. O paszkwilach krążących w senacie także np. F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 163.

Na temat ewolucji postrzegania *maiestas* w republice oraz cesarstwie, zob. D. Kapust, *op. cit.*, s. 19; J. Gaudemet, *Maiestas populi Romani*, [w:] *Syntelesia V. Arangio-Ruiz*, t. 2, eds. L. Labruna, A. Guarino, Napoli 1964, s. 699-709.

²⁰ O relacji polityki z atakami na honor, zob. szeroko A.Z. Bryen, *Labeo's iniuria: violence and politics in the age of Augustus*, „Chiron” 2018, vol. 48, s. 17-52.

²¹ O problemie zamieszek, zob. zwłaszcza B. Kelly, *Riot Control and Imperial Ideology in the Roman Empire*, „Phoenix” 2007, vol. 61.1/2, s. 150-176.

²² Zob. np. F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 168.

²³ Wystarczy przywołać najbardziej znane przypadki Titusa Labienusa (zob. zwłaszcza D. Henning, *T. Labienus und der erst Majestätprozeß de famosis libellis*, „Chiron” 1973, vol. 3, s. 245-254; F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 172-175) i Titusa Cassiusa Severusa (zob. zwłaszcza F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 175-177; A. D'Hautcourt, *L'exile de Cassius Severus: hypothèse nouvelle*, „Latomus” 1995, vol. 54.2, s. 315-318; Y. Rivière, *L'Italie, les îles et la continent: Recherches sur l'exil et l'administration du territoire impérial (Ier-IIIe siècles)*, [w:] H. van Wees, *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes: sept exposés suivis de discussions*, Genève 2008, s. 271-286; A. Pettinger, *The Republic in danger: Drusus Libo and the succession of Tiberius*, Oxford 2012, s. 87-93) za panowania Augusta, a także Cremutiusa Cordusa (Tacitus, *Annales* 4,34 z komentarzem J. Molesy, *Cry Freedom. Tacitus Annals 4,32-4,35*, „Histos” 1998, vol. 2, s. 134-169; Cassius Dio, *Historia Romana* 57,24,2-4; Suetonius, *Tiberius* 61,3; Seneca, *Ad Marciam* 1,2-4; 22,4-7; 16,1,3; F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 191-196; R.S. Rogers, *The Case of Cremutius Cordus*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1965, vol. 96, s. 351-359; J. Wisse, *Remembering Cremutius Cordus, Tacitus on History, Tyranny, and History*, „Histos” 2013, vol. 7, s. 299-361) i Mamercusa Aemiliusa Scaurusa (zob. zwłaszcza: Seneca, *Controversie* 10,2-3; Suetonius, *Tiberius* 2,22; Tacitus, *Annales* 6,9; M.R. McHugh, *Historiography and Freedom of Speech: The Case of Cremutius Cordus*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004, s. 391-405; F.H. Cramer, *op. cit.*, zwłaszcza s. 189-191) w czasie rządów Tyberiusza. Zob. też R.S. Rogers, *A Tacitean Pattern of Narrating Treason-Trials*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1952, vol. 83, zwłaszcza s. 296-299. Por. też D. Kapust, *op. cit.*, s. 19; E.J. Weinrib, *The Spaniards in Rome: From Marius to Domitian*, New York-London 1990, s. 118-130;

asumpt do tego rodzaju reakcji społecznej, a także – niekiedy – karania ich autorów, w którym to działaniu niebagatelną rolę odgrywał senat²⁴.

Podkreślenia jednak wymaga, że wskazane regulacje senatu (ani żadne inne), mimo że prawdopodobnie sprowokowane pisemnymi znieśławieniami *princepsa* i możliwych, nie stanowiły wyrazu objęcia znieśławień pisemnych zakresem przedmiotowym *crimen maiestatis*²⁵, dając początek nowemu i z czasem niezależnemu od *iniuria* czynowi karalnemu, polegającemu na tworzeniu i rozpowszechnianiu *libelli famosi*, który w późniejszym okresie, w związku z polityką cesarza okresu poklasycznego, nabrał – formalnie – cech przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości²⁶, nigdy nie stając się kwalifikowanym jako naruszenie *maiestas*²⁷.

Wracając jednak do okresu klasycznego, w kontekście wskazanych wyżej aktów cenzury warto także zwrócić uwagę na kwestię sprawozdań z posiedzeń senatu, które, począwszy od Juliusza Cezara, publikowane były *in extenso* w ramach *populi acta diurna*²⁸, a których selekcję wprowadził August²⁹. Jakkolwiek bowiem *princeps* nie zdecydował się na ograniczenie swobody wypowiedzi w debacie senackiej, tak naturalnej w dobie republiki³⁰, już na tym etapie zatroszczył się o odpowiedni przepływ informacji „do ludu”. Przedsięwzięcie to raz jeszcze potwierdza „podwójny standard” w zapewnieniu swobody wypowiedzi w debacie w ramach obrad i jej ograniczenia, gdy chodzi o zapewnienie społeczeństwu dostępu do

D. Rohmann, *Book Burning as Conflict Management in the Roman Empire, (213 BCE – 200 CE)*, „Ancient Society” 2013, vol. 43, s. 127-133. O innych przypadkach zob. też M.R. McHugh, *op. cit.*, s. 406-407.

²⁴ Zob. też D. Rohmann, *op. cit.*, s. 146. Podkreślenia jednak wymaga, że niektórzy senatorowie nie akceptowali palenia ksiąg (np. dla czasów Kaliguli, zob. *ibidem*, s. 136).

²⁵ Zaznaczyć należy, że spora część doktryny przyjmuje objęcie znieśławień pisemnych zakresem *maiestas*, zob. m.in. J.M. Díaz de Valdés, *op. cit.*, s. 137-138. Wskazać tutaj trzeba, że przypadek Cassiusa Severusa w przekazie Tacyta nie może być kwalifikowany jako związany z tą regulacją, gdyż tekst zawierał oznaczenie autora. Na temat interwencji Augusta przekazanej przez Tacyta w *Annales* 1,72, interpretowanej jako wyraz zmieszania decemwiralnej normy o zakazie pisemnych znieśławień i *lex maiestatis* z zaopatrzeniem w sankcję spalania ksiąg po skazaniu winnego, zob. jednak M.R. McHugh, *op. cit.*, s. 393. O tym, że interwencja odbyła się nie tylko w interesie „pewnych osób”, lecz również państwowym, w związku z tym, że paszkwile miały wzywać do buntu, zob. też D. Rohmann, *op. cit.*, s. 135.

²⁶ Zob. *Codex Theodosianus* 9,34 (*de famosis libellis*); D. Nowicka, *Znieśławienie...*, s. 166-178.

²⁷ Zob. szerzej D. Nowicka, *Some Remarks on Criminalization of Written Defamation in Roman Classical Law*, [w:] „*They Called Me to Destroy the Wicked and the Evil*”. *Selected Essays on Crime and Punishment in Antiquity*, ed. S. Nowicki, Münster 2016, s. 129-160. Por. jednak np. R.A. Bauman, *Impietas in principem*, München 1974, s. 25-51.

²⁸ Zob. Suetonius, *Caesar* 20. Zob. też F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 161. Na temat *acta senatus* zob. też A. Vannucci, *I giornali presso gli antichi Romani*, „Archivio Storico Italiano. Nuova Serie” 1859, vol. 9.1 (17), s. 128-134; M. Coudry, *Sénatus-consultes et acta senatus: rédaction, conservation et archivage des documents émanant du sénat, de l'époque de César à celle des Sévères*, [w:] *La mémoire perdue. À la recherche des archives oubliées, publiques et privées, de la Rome antique*, ed. S. Demougine, Paris 1994, s. 1-29; C. Moatti, *La communication publique écrite à Rome sous la République et le Haut-Empire*, [w:] *Rome et l'État moderne européen*, ed. J.Ph. Genet, Rome 2007, s. 217-250.

²⁹ Zob. Suetonius, *Augustus* 36,1; F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 161-162.

³⁰ O *libertas* w odniesieniu do działalności senatu (senatorów), zob. Ch.G. Starr Jr., *The Perfect Democracy of the Roman Empire*, „*The American Historical Review*” 1952, vol. 58.1, s. 1-16. Por. też F.H. Cramer, *op. cit.*, s. 162.

wypowiedzi senatorów. Trudno byłoby upatrywać w tym działaniu innych pobudek niż wspomniana wyżej chęć wyeliminowania ewentualnych inspiracji do podjęcia oddolnej inicjatywy przeprowadzenia zmian w państwie.

Wydaje się zatem, że republikańska szeroka wolność słowa, ograniczona jedynie ochroną dobrego imienia i *maiestas populi Romani*, stanowiąca wyraz praw obywatelskich każdego Rzymianina, występującego we własnym imieniu i z założenia dla dobra narodu, z czasem musiała ulec ograniczeniu w nowym ustroju – dla jego zachowania. Doświadczenia spisków i „oddolnych inicjatyw” jasno uświadamiały, że nieformalna debata w kwestiach dotyczących nie tylko samej polityki, ale – przede wszystkim – konkretnych osób lub „grup osób sprawujących władzę” stanowi niebagatelne zagrożenie dla *status quo*, zatem należało ją ograniczyć. Jednocześnie na niepowodzenie skazane byłyby już na tym etapie wyeliminowanie swobodnej dyskusji w ramach obrad senatu, co mogłoby wywołać silny sprzeciw ze strony rzymskiej arystokracji. Wykształcił się zatem podział na debatę zinstytucjonalizowaną (senat, *comitia*, wojsko³¹), stanowiącą wyraz postawy obywatelskiej i troski o *res publica*, a jednocześnie łatwiejszą do kontrolowania, oraz niezinstytucjonalizowaną, potencjalnie niebezpieczną, z łatwością mogącą przerodzić się w zagrażające porządkowi i bezpieczeństwu państwa, zamieszki. Zwraca w tym kontekście uwagę także kwestia imiennego wygłaszania niepoehlebnych twierdzeń i możliwości na nie odpowiedzi, tak w przypadku debaty w senacie, jak i w ramach procesu sądowego, których to elementów brakuje w formułowaniu anonimowych lub pod fałszywym imieniem wypowiedzi, szerzących podejrzenia i wątpliwości w społeczeństwie. Może zatem – poza oczywistym kontekstem politycznym – należałoby zastanowić się nad jeszcze republikańskim uzasadnieniem *licentia* w kontekście *boni mores*?

Bibliografia

- Alexander M.C., *Trials in the Late Roman Republic*, Toronto 1990.
- Arena V., *Roman Oratorical Invective*, [w:] *A Companion to Roman Rhetoric*, eds. W. Dominik, J. Hall, Maiden 2007.
- Bauman R.A., *Human Rights in Ancient Rome*, London 2000.
- Bauman R.A., *Impietas in principem*, München 1974.
- Blom van der H., *Character Attack and Invective Speech in the Roman Republic: Cicero as Target*, [w:] *Character Assassination throughout the Ages*, eds. M. Icks, E. Shiraev, New York 2014.
- Bryen A.Z., *Labeo's iniuria: violence and politics in the age of Augustus*, „Chiron” 2018, vol. 48.
- Camacho do los Ríos F., *La infamia en el derecho romano*, Alicante 1997.
- Chrissanthos S.G., *Freedom of Speech and the Roman Republican Army*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004.

³¹ Na temat *libertas* w odniesieniu do wolności słowa w wojsku, zob. zwłaszcza S.G. Chrissanthos, *op. cit.*, s. 341-367.

- Clarke G.W., *Books for the Burning*, „Prudentia” 1997, vol. 4.2.
- Corbeill A., *Ciceronian Invective*, [w:] *Brill’s Companion to Cicero: Oratory and Rhetoric*, ed. J.M. May, Leiden 2002.
- Coudry M., *Sénatus-consultes et acta senatus: rédaction, conservation et archivage des documents émanant du sénat, de l’époque de César à celle des Sévères*, [w:] *La mémoire perdue. À la recherche des archives oubliées, publiques et privées, de la Rome antique*, ed. S. Demougin, Paris 1994.
- Craig C., *Audience Expectations, Invective, and Proof*, [w:] *Cicero the Advocate*, eds. J.G.F. Powell, J.J. Paterson, Oxford 2004.
- Craig C., *Self-Restraint, Invective, and Credibility in Cicero’s First Catilinarian Oration*, „American Journal of Philology” 2007, vol. 128.
- Cramer F.H., *Bookburning and Censorship in Ancient Rome: A Chapter from the History of Freedom of Speech*, „Journal of the History of Ideas” 1945, vol. 6.2.
- D’Hautcourt A., *L’exile de Cassius Severus: hypothèse nouvelle*, „Latomus” 1995, vol. 54.2.
- Díaz de Valdés J.M., *Freedom of Speech in Rome*, „Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 2009, vol. 31.
- Finely M.I., *Censorship in Classical Antiquity*, [w:] M.I. Finely, *Democracy Ancient and Modern*, London 1985.
- Flintoff E., *Naevius and Roman Satire*, „Latomus” 1988, vol. 47.3.
- Forbes C.A., *Books for the Burning*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1936, vol. 67.
- Frank T., *Naevius and Free Speech*, „The American Journal of Philology” 1927, vol. 48.2.
- Gaudemet J., *Maiestas populi Romani*, [w:] *Syntelesia V. Arangio-Ruiz*, t. 2, eds. L. Labruna, A. Guarino, Napoli 1964.
- Greenidge A.H.J., *Infamia – Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894.
- Henning D., *T. Labienus und der erst Majestätprozeß de famosus libellis*, „Chiron” 1973, vol. 3.
- Herrin J., *Book Burning as Purification*, [w:] *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, eds. P. Rousseau, M. Papoutsakis, Farnham 2009.
- Howley J.A., *Book-Burning and the Uses of Writing in Ancient Rome: Destructive Practice between Literature and Document*, „Journal of Roman Studies” 2017, vol. 107.
- Icks M., Shiraev E., *Character Assassination in Ancient Rome: Defamation in Cicero’s First Catilinarian Oration from a Historical-Psychological Perspective*, „The Journal of Psychohistory” 2019, vol. 46.4.
- Kapust D., *The Case of Cremutius Cordus: Tacitus on Censorship and Writing under Despotic Rulers*, [w:] *Censorship Moments: reading texts in the history of censorship and freedom of expression*, ed. G. Kemp, London-New Delhi-New York-Sydney 2015.
- Kaser M., *Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1956, vol. 73.
- Kelly B., *Riot Control and Imperial Ideology in the Roman Empire*, „Phoenix” 2007, vol. 61. 1/2.
- Kroll W., *Der Tod des Naevius*, „Hermes” 1931, vol. 66.1.

- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- Lendon J.E., *Roman Honor*, [w:] M. Peachin, *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford 2011.
- Levy E., *Zur infamie im römischen Strafrecht*, [w:] *Studi in onore di Salvatore Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*, t. 2, Palermo 1936.
- Mattingly H.B., *Naevius and the Metelli*, „*Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*” 1960, vol. 9.4.
- McHugh M.R., *Historiography and Freedom of Speech: The Case of Cremutius Cordus*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004.
- Moatti C., *La communication publique écrite à Rome sous la République et le Haut-Empire*, [w:] *Rome et l'État moderne européen*, ed. J.Ph. Genet, Rome 2007.
- Moles J., *Cry Freedom. Tacitus Annals 4,32-4,35*, „*Histos*” 1998, vol. 2.
- Morton Braund S., *Libertas or Licentia? Freedom and Criticism in Roman Satire*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004.
- Mucciaccia G., *In tema di repressione delle opere infamanti*, [w:] *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, t. 5, Milano 1984.
- Mucciaccia G., *Libri ad infamiam e Lex Cornelia de iniuriis*, „*Index*” 1998, vol. 26.
- Nowicka D., *Horacjańskie mala carmina a wolność słowa poety w prawie rzymskim*, „*Studia Prawnicze KUL*” 2014, nr 1.
- Nowicka D., *Some Remarks on Criminalization of Written Defamation in Roman Classical Law*, [w:] „*They Called Me to Destroy the Wicked and the Evil*”. *Selected Essays on Crime and Punishment in Antiquity*, ed. S. Nowicki, Münster 2016.
- Nowicka D., *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013.
- Pettinger A., *The Republic in danger: Drusus Libo and the succession of Tiberius*, Oxford 2012.
- Pina Polo F., *Frigidus rumor: The Creation of a (Negative) Public Image in Rome*, [w:] *Private and Public Lies: The Discourse of Despotism and Deceit in the Ancient World*, eds. A.J. Turner, J.H. Kim On Chong-Gossard, F.J. Vervaet, Leiden 2010.
- Pommeray L., *Études sur l'infamie en droit romain*, Paris 1937.
- Powell J.G.F., *Invective and the Orator: Ciceronian Theory and Practice*, [w:] *Cicero on the Attack: Invective and Subversion in the Orations and Beyond*, ed. J. Booth, Swansea 2007.
- Raaflaub K.A., *Aristocracy and Freedom of Speech in the Greco-Roman World*, [w:] I. Sluiter, R.M. Rosen, *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden-Boston 2004.
- Rivière Y., *L'Italie, les îles et la continent: Recherches sur l'exil et l'administration du territoire imperial (Ier-IIIe siècles)*, [w:] H. van Wees, *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes: sept exposés suivis de discussions*, Genève 2008.
- Robinson, L. *Freedom of Speech in the Roman Republic*, Baltimore 1940.
- Rogers R.S., *A Tacitean Pattern of Narrating Treason-Trials*, „*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*” 1952, vol. 83.
- Rogers R.S., *The Case of Cremutius Cordus*, „*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*” 1965, vol. 96.

- Rohmann D., *Book Burning as Conflict Management in the Roman Empire (213 BCE – 200 CE)*, „Ancient Society” 2013, vol. 43.
- Rudich V., *Navigating the Uncertain: Literature and Censorship in the Early Roman Empire*, „Arion” 2006, vol. 14.
- Sánchez Vendramini D.N., *Naevius’ Fehde mit Q. Caecilius Metellus*, „Mnemosyne” 2009, vol. 62.
- Santalucia B., *La carcerazione di Naevio*, [w:] B. Santalucia, *Altri studi di diritto penale romano*, Milano 2009.
- Sarefield D.C., *Bookburning in the Christian Roman Empire. Transforming a Pagan Rite of Purification*, [w:] *Violence in Late Antiquity*, ed. H.A. Drake, Aldershot 2006.
- Smith R.E., *The Law of Libel at Rome*, „The Classical Quarterly. New Series” 1951, vol. 1.3/4.
- Stambusky A.A., *Roman Comedy on Trial in the Republic: The Case of Censorship against Gnaeus Naevius the Playwright*, „Educational Theatre Journal” 1977, vol. 29.1.
- Starr Jr. Ch.G., *The Perfect Democracy of the Roman Empire*, „The American Historical Review” 1952, vol. 58.1.
- Steel C., *Name and Shame? Invective against Clodius and Others in the Post-Exile Speeches*, [w:] *Cicero on the Attack: Invective and Subversion in the Orations and Beyond*, ed. J. Booth, Swansea 2007.
- Sussman L.A., *Antony the meretrix audax: Cicero’s Novel Invective in Philippic 2.44–46*, „Eranos” 1998, vol. 96.
- Vannucci A., *I giornali presso gli antichi Romani*, „Archivio Storico Italiano. Nuova Serie” 1859, vol. 9.1 (17).
- Weinrib E.J., *The Spaniards in Rome: From Marius to Domitian*, New York-London 1990.
- Wirszubski C., *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 1950.
- Wisse J., *Remembering Cremutius Cordus, Tacitus on History, Tyranny, and History*, „Histos” 2013, vol. 7.

